

PIONIERZY NIEMIECKIEJ ANDRAGOGIKI

Hanna Solarczyk-Szwec

O ZWIĄZKACH HISTORII ŻYCIA ZAWODOWEGO PAULA HONIGSHEIMA Z HISTORIĄ NIEMIECKIEJ ANDRAGOGIKI

Słowa kluczowe: andragogika w Niemczech, Paul Honigsheim, biografia zawodowa

Streszczenie: Postać Paula Honigsheima (1885-1963) – pioniera andragogiki w Kolonii (Niemcy) – jest w niniejszym artykule interesująca nie tyle z powodu jego teoretycznych osiągnięć, ile z uwagi na modelowy dla niemieckiego środowiska andragogicznego przebieg jego działalności zawodowej uwarunkowanej kulturowo, społecznie i politycznie. Na przykładzie jego biografii można przyjrzyć się bliżej początkom procesów akademizacji i profesjonalizacji edukacji dorosłych, a szczególnie jej związków z socjologią oraz etnografią. Historia życia P. Honigsheima to droga migranta, która z Niemiec zawiadła go do Francji, a później przez Środkową i Południową Amerykę do USA, aby stamtąd wrócić mentalnie do powojennych Niemiec.

W paradygmacie pozytywistycznym naukę uprawiano najczęściej bezosobowo, czemu przyświecała idea neutralności i obiektywizmu badaczy. Personifikowano natomiast dyscypliny naukowe, prądy naukowe, czy instytucje, eksponując ich wkład w rozwój nauki. Biografie, poglądy, aktywność pozanaukowa uczonych – to schodziło na plan dalszy. Dziś rośnie zainteresowanie subiektywnymi warunkami rozwoju dyscyplin naukowych, a drogą do tego jest m.in. studiowanie biografii ich współtwórców. Odpowiedzią na to zapotrzebowanie jest niniejszy tekst poświęcony osobie Paula Honigsheima – pioniera andragogiki w Kolonii, który włączył to środowisko do ogólnoniemieckiego dyskursu andragogicznego.

W opinii Marthy Friedenthal-Haase¹ – znawczynie biografii P. Honigsheima – wszystkie fazy życia tego uczonego mają modelowy charakter i duże zna-

¹ M. Friedenthal-Haase: *Erwachsenenbildung im Prozess der Akademisierung*, Frankfurt a. M., Bern, New York, s. 361-362.

czenie dla ilustracji dziejów niemieckiego środowiska edukacji dorosłych, tworzącego w latach 1919-1960 teoretyczne i instytucjonalne podstawy edukacji dorosłych w Niemczech. W tym miejscu jest postać Paula Honigsheima dla nas interesująca nie tyle z powodu jego teoretycznych osiągnięć, ile właśnie ze względu na modelowy dla tego okresu przebieg jego działalności zawodowej uwarunkowanej kulturowo, społecznie i politycznie. Na przykładzie jego biografii można przyjrzeć się bliżej początkom procesów akademizacji i profesjonalizacji edukacji dorosłych w kontekście jej multi- i interdyscyplinarnej struktury. Dla teoretyków i praktyków edukacji dorosłych w Polsce może być biografia Paula Honigsheima kontekstem porównawczym dla oceny polskiego dorobku andragogiki, a współcześnie stanowić może podstawę porozumienia sprzyjającą międzynarodowej współpracy.

Biografia Paula Honigsheima zostanie ukazana an tle warunków istnienia andragogiki w Niemczech, ich zmieniającej się w czasie i kontekście społeczno-kulturowym roli oraz kierunków badań i analiz teoretycznych. Dokonana w innej publikacji² analiza pozwala na wyodrębnienie w historii niemieckiej andragogiki pięciu er:

1. orientacji scjencystycznej (do 1919r.)
2. orientacji hermeneutycznej (1919-1933 oraz 1945-1960)
3. orientacji empirycznej (lata 60.)
4. orientacji krytycznej (od lat 70. do końca XX w.)
5. orientacji refleksyjnej (współcześnie).

Interesująca nas historia życia zawodowego Paula Honigsheima przypada na drugą z wyróżnionych er, w której wyodrębnić można trzy fazy:

1. spór między „starym” i „nowym” kierunkiem w Republice Weimarskiej (1919-1933),
2. zanik refleksji andragogicznej i emigracja (wewnętrzna lub zewnętrzna) jej twórców (1933-1945),
3. kontynuacja tradycji „nowego” kierunku (1945-1960).

Aby uchwycić problem zawarty w tytule, artykuł jest splotem opisu kolejnych faz rozwoju andragogiki oraz etapów biografii zawodowej Paula Honigsheima.

Praktyka i teoria edukacji dorosłych jako kontekst działalności Honigsheima w latach 1919-1933

Oświata ludowa przyjęła w Republice Weimarskiej postać pluralistycznego systemu kształcenia dorosłych. Ruch uniwersytetów powszechnych/ludowych odegrał w tym czasie szczególną rolę, przyjmując postać paradygmatu organizacyjnego dla edukacji dorosłych. Kształcenie ludu stało się zadaniem państwa

² H. Solarczyk: *Andragogika w Niemczech. Warunki rozwoju dyscypliny pedagogicznej*, Toruń 2008.

oraz częścią systemu oświaty, co osłabiło polityczny wymiar edukacji dorosłych. Rozbudowana praktyka edukacji dorosłych wymuszała pierwsze działania instytucjonalne w dziedzinie jej profesjonalizacji i unaukowania³.

„Nowy” kierunek edukacji dorosłych wyrósł na gruncie krytyki metodyki kształcenia dorosłych stosowanej po 1870 roku pod postacią ekstensywnych form edukacji. Nowa teoria oświaty dorosłych przyjęła postać oryginalnej koncepcji pedagogiczno-dydaktycznej (intensywne metody) i światopoglądowo-ideologicznej (stworzenie wspólnoty narodowej)⁴. Dążenie do własnego profilu poprzez formy i metody pracy różne od stosowanych w szkołach i uniwersytetach miało zapewnić edukacji dorosłych autonomię. Jednak tylko nieliczni byli w stanie w praktyce sprostać wymaganiom „nowego” kierunku oświaty ludowej.

Kryzys gospodarczy w połowie lat 20. pokazał, że idea „nowego” kierunku nie może być lekarstwem na problemy państwa i społeczeństwa. W refleksji nad oświatą ludową pojawiają się postulaty uwzględniania w toku kształcenia realnych potrzeb gospodarki, państwa, społeczeństwa.

Spór między „starym” i „nowym” kierunkiem, a następnie dyskusja wokół realistycznego zwrotu w edukacji dorosłych sprzyjała rozwojowi refleksji andragogicznej. Szczególny wpływ na jej przebieg i zakres miały trzy grupy osób:

1. Etatowi pracownicy edukacji dorosłych, którzy upowszechniali stosowane w pracy koncepcje oraz formułowali nowe programy dla celów polityczno-oświatowych, np. Johannes Tews (1860-1937), Eduard Weitsch (1883-1955), Fritz Klatt (1888-1945), Alfred Mann (1889-1937), Gertrud Hermes (1872-1942).
2. Urzędnicy ministerialni oraz referenci ds. oświaty ludowej w krajach związkowych (głównie Prus, Saksonii, Turynii), którzy dzięki swojej pozycji i możliwościom finansowym mogli centralnie współkierować dyskursem andragogicznym: np. Robert von Erdberg (1866-1929), Werner Picht (1887-1965), Fritz Kaphan (1888-?).
3. Naukowcy, którzy z perspektywy własnych dyscyplin reflektowali praktykę andragogiczną, jednocześnie udzielając się w niej: Paul Natorp (1854 – 1924) – filozof, Gustav Radbruch (1878-1949) – prawnik i polityk, Leopold von Wiese (1876-1969) – socjolog, Paul Honigsheim (1885-1963) – socjolog i filozof, Max Scheler (1874- 1928) – filozof, Anna Siemens (1882-1951) – literaturoznawca, polityk.

Wymienione grupy osób tworzyły teorię andragogiczną, korzystając z osiągnięć dyscyplin naukowych, w których zdobyli wykształcenie oraz w oparciu o własne doświadczenia w pracy z dorosłymi. Ten model konstituowania się teorii andragogicznej charakteryzuje ścisły związek teorii z praktyką. Wytwarzana teoria miała orientację pragmatyczno-integrującą, odwoływała się do celów i

³ J. Olbrich: *Bildung Und Demokratie – die Erwachsenenbildung der Weimarer Zeit von 1919-bis 1933*, w: *Grundlagen der Weiterbildung* (Hrsg.), Praxishilfen, Hagen-Bonn 1994, s. 14.

⁴ H. Tietgens: *Geschichte der Erwachsenenbildung*, w: R. Tippelt (Hrsg.): *Handbuch Erwachsenenbildung/ Weiterbildung*, Opladen 1994, s. 36.

treści pracy oświatowej, dzięki czemu udało się uniknąć socjologicznego (np. Wielka Brytania) i psychologicznego (np. USA) redukcjonizmu.

Pamięć i źródła wiedzy o Paulu Honigsheimie

Historia życia zawodowego Paula Honigsheima – mniej znanego współtwórcy edukacji dorosłych w Niemczech okresu międzywojennego – to rezultat splotu subiektywnych i obiektywnych, tj. naukowych, historycznych i politycznych uwarunkowań. Dopiero 100. rocznica urodzin stała się okazją do przypomnienia i uczczenia tej postaci w 1985r. w Kolonii – mieście jego aktywnej działalności w latach 1919-1933⁵. Także Michigan State University, który stał się dla Honigsheima nową akademicką ostoją od 1938r., udostępnił część jego spuścizny pod postacią dwóch książek w j. angielskim: jedna to pisma Honigsheima o M. Weberze⁶, druga dotyczy socjologii muzyki⁷. Z okazji 600. Uniwersytetu Kolońskiego postać Honigsheima została uczczona jako ofiara prześladowań okresu narodowego socjalizmu i upamiętniona jako pionier uniwersytetu powszechnego (Volkshochschule) w pracy Franka Golczewskiego „Kolońscy nauczyciele akademicy a narodowy socjalizm. Wątki personalno-historyczne”⁸. Zajmowanie się dorobkiem P. Honigsheima ułatwia zbiór jego pomniejszych pism przygotowany przez Marthę Friedenthal-Haase w serii „Historyczne dokumentacje” Niemieckiego Związku Uniwersytetów Powszechnych w 1991r.⁹. Bardzo ważnym źródłem wiedzy o P. Honigsheimie jest książka M. Friedenthal-Haase „Edukacja dorosłych w procesie akademizacji”¹⁰, gdzie znajduje się obszerna analiza jego wkładu do rozwoju teorii i praktyki edukacji dorosłych. Oczywiście do dyspozycji badaczy zainteresowanych jego poglądami andragogicznymi pozostaje obszerna, acz rozproszona, spuścizna naukowa pod postacią tekstów drukowanych w różnych periodykach i pracach zbiorowych oraz nagrane w radiu wykłady z zakresu oświaty dorosłych.

Dzieciństwo między kulturami

Paul Honigsheim urodził się 28.03.1885r. w Düsseldorfie – mieście, gdzie koegzystowały dwie kultury germańska i romańska, podobnie jak i w jego ro-

⁵ A. Silbermann, P. Röhrig (red.): Kultur, Gesellschaft, Volksbildung. Paul Honigsheim zum Gedenken, Frankfurt, Bern, New York 1986.

⁶ P. Honigsheim: On Max Weber. New York, London 1968.

⁷ K P. Etkorn (ed.): Music and Society. The Later Writings of Paul Honigsheim, New York 1973.

⁸ F. Golczewski: Kölner Universitätslehrer Und der Nationalsozialismus. Personengeschichtliche Ansätze, Köln 1988, ibidem: Pionier der Volkshochschule: Paul Honigsheim, s. 197-205.

⁹ P. Honigsheim: Orientierung In der Moderne. Erwachsenenbildung und sozialwissenschaftlich reflektierter Humanismus, Bad Heilbrunn/Obb. 1991.

¹⁰ M. Friedenthal-Haase: Erwachsenenbildung im Prozess der Akademisierung, Frankfurt a. M. 1991.

dzinie – ojca Niemca i matki – Francuzki. Życie w dwujęzycznym i dwukulturowym środowisku – zrazu naturalne i oczywiste – stało się jego losem na całe życie. To predysponowało go do rozumienia innych i zmuszało do zajmowania własnego stanowiska. W tym samym, nonkonformistycznym kierunku, szły inne doświadczenia z dzieciństwa. Ojciec – Richard – prokurent banku oraz dziadek – August – filolog klasyczny, profesor gimnazjum w Düsseldorfie – jako żarliwi katolicy byli przeciwnikami polityki Bismarcka. Ich symboliczne akty odmowy posłuszeństwa wobec cesarza oraz polityczna nielojalność kształtowały postawę Paula. Wzorem do naśladowania był dla Paula dziadek – szanowany i lubiany w Düsseldorfie pedagog o naukowych ambicjach, zawsze wierny swoim zasadom politycznym i moralnym, oddany sprawom niższych sfer, z których pochodził. Wychowany w duchu katolickim w dorosłości Honigsheim krytykował Kościół ze względu na jego autorytarność.

Studia i kontakty z Maxem Weberem

Po zdaniu w 1903 roku matury rozpoczął Honigsheim szeroko zakrojone studia humanistyczne na Uniwersytecie w Bonn. Po dwóch semestrach przeniósł się na Uniwersytet Berliński, by dokończyć studia w Heidelbergu – najbardziej liberalnym i międzynarodowym uniwersytecie tamtego okresu w Niemczech. Tam został uczniem m.in. Georga Jellinka – teoretyka państwa i prawnicowego filozofa, który w 1909 roku przedstawił Honigsheima Maxowi Weberowi¹¹. Honigsheim ukończył studia w 1907 r. dysertacją doktorską: „Nauka o państwie i społeczeństwie francuskich jansenistów w XVII w.” Na oddanie jej do druku zdecydował się dopiero 7 lat później, znacznie poszerzając jej kontekst o prehistorię francuskiego oświecenia a ruch jansenistów przedstawił jako opozycyjną siłę ówczesnego Kościoła. Praca została dobrze przyjęta przez naukową krytykę, ale Honigsheim nie kontynuował już tej tematyki. O ponadczasowym charakterze zawartych tam analiz niech świadczy fakt, że została ponownie wydana w 1969r.

Okres między egzaminami doktorskim (1907) a wydaniem dysertacji (1914), dzięki finansowemu wsparciu rodziny, wykorzystał Honigsheim na przygotowania do habilitacji oraz integrację z naukowym środowiskiem Heidelbergu, szczególnie kręgiem związanym z Maxem Weberem, który tworzyli nonkonformiści: studenci, naukowcy, literaci, rewolucjoniści. Szczególny wpływ wywarł na Honigsheima sam Weber, z którym czuł się duchowo spokrewniony, ale wobec jego poglądów zachował dystans, poddając je konstruktywnej krytyce, by wyrażać własne sądy w kwestii teorii poznania, religii, czy relacji między narodami¹².

¹¹ Niemiecki socjolog, historyk, ekonomista, prawnik, religioznawca i teoretyk polityki. Jedną z podstawowych zasług Webera jest umocowanie metodologii nauk społecznych. Weber odrzucił pozytywistyczną koncepcję nauk społecznych jako nauk przyrodniczych.

¹² Max Weber był aktywnym ideologiem działań skierowanych przeciw Polakom i kulturze polskiej na ziemiach znajdujących się pod panowaniem pruskim. Uważał, iż Polacy zachowu-

Pierwsza wojna światowa jako moratorium

Wybuch pierwszej wojny światowej stał się punktem zwrotnym w życiu Paula Honigsheima. Będąc pacyfistą niezdolnym do służby wojskowej pracował jako tłumacz w obozach jeńców wojennych, a także zbierał pierwsze doświadczenia w oświacie ludowej jako wykładowca na kursach dla personelu szpitala oraz jako organizator oferty kulturalnej dla jeńców. Wykazał przy tym swoje kompetencje organizatorskie, instruktorskie, społeczne, dlatego został oddelegowany do Rady Żołnierzy VII Korpusu Armii w Monasterze (Münster). Był tam jednym z nielicznych bezpartyjnych, mimo to zdołał się utrzymać na tym stanowisku dzięki poparciu socjalistów. Nadrzędnym celem jego pracy w Radzie było przygotowanie żołnierzy do wyborów parlamentarnych i zmiany systemu politycznego z monarchii na demokrację, co czynił jako mówca, mediator w czasie strajków, agitator uczestnictwa w edukacji. Okres pełnienia rozlicznych ról organizacyjnych można postrzegać jako psychospołeczne moratorium, które stało się fundamentem twórczej pracy w następnym okresie jego życia.

Między teorią i praktyką edukacji dorosłych (1919-1933)

Na początku Republiki Weimarskiej musiał Honigsheim stawić czoła nowym wyzwaniom. Przede wszystkim chodziło o znalezienie stałego źródła dochodów, aby utrzymać siebie i rodziców, którzy stracili cały swój majątek w czasie wojny, by zbudować nowe podstawy swojej i ich egzystencji. W wieku 35 lat dysponował już doświadczeniami nauczyciela akademickiego, administratora, oświatowca, przede wszystkim miał dobre wykształcenie, także muzyczne, ponadto był aktywny społecznie i politycznie przy budowie nowego systemu politycznego. Posiadał zatem bogaty kapitał początkowy do dalszej twórczej pracy zawodowej, z którego w następnym 14-letnim okresie rozwoju zawodowego szczerze korzystał, wchodząc w role:

- a) naukowca i nauczyciela akademickiego,
- b) kierownika uniwersytetu powszechnego, przewodniczącego związku, oświatowca,
- c) polityka,
- d) krytycznego i aktywnego uczestnika różnych ruchów reformatorskich lat 20. XX w.,
- e) publicyści, dokumentującego swoje rozliczne formy aktywności.

jąc swoją tożsamość nie mogą być obywatelami państwa niemieckiego, które powinno być w jego przekonaniu oparte na wspólnej kulturze (Kulturstaat). Popierał w związku z powyższym publicznie zdecydowane działania germanizacyjne w wymiarze administracyjnym, ekonomicznym i kulturowym. Aktywnie wspierał swoimi wystąpieniami "Hakatę" dostarczając jednocześnie jej ideologom naukowych uzasadnień. W późniejszym okresie wyrażał także opinie o nieprzystawalności do niemieckiej tożsamości katolików i Żydów.

Analiza dokumentacji dowodzi, że wszystkie te role wypełniał z dużym zaangażowaniem, umiejętnie je ze sobą łączył, budując pomosty między teorią i praktyką na wysokim poziomie merytorycznym¹³.

Pracę na nowo utworzonym Uniwersytecie Kolońskim rozpoczął Honigsheim w 1919r. jako asystent prof. Maxa Schelera¹⁴ z referencjami od E. Troeltscha i M. Webera. Już rok później uzyskał habilitację na podstawie pracy „Religijno-historyczne paralele w rozwoju socjalizmu” w zakresie socjologii i filozofii, w 1931r. poszerzoną o pedagogikę społeczną. Tej ostatniej dziedzinie w analizowanym okresie poświęcił się szczególnie, prowadząc w każdym semestrze zajęcia z edukacji dorosłych, pedagogiki społecznej i zawodowej z taką konsekwencją jak żaden inny profesor okresu Republiki Weimarskiej, co czyni go pionierem kształcenia studentów zainteresowanych edukacją dorosłych.

Do 1927 roku pracował na stanowisku docenta, następnie otrzymał stanowisko profesora nadzwyczajnego, od 1933r. miał objąć stanowisko profesora na prawach urzędnika państwowego, ale został zmuszony do emigracji. W ciągu 13 lat pracy na uniwersytecie, realizując wszystkie zadania dydaktyczne, naukowe i badawcze, zmuszony był do pracy poza uniwersytetem, ponieważ w czasach Republiki Weimarskiej dopiero status urzędnika państwowego gwarantował nauczycielowi akademickiemu godziwe warunki materialne. Mimo tego był nauczycielem i naukowcem zaangażowanym, cenionym i lubianym. Miał dobre kontakty z innymi naukowcami zaangażowanymi w sprawy oświaty ludowej, m.in. L. von Wiese i M. Schelerem oraz jako socjolog ze swoim macierzystym środowiskiem. Miał wielu słuchaczy i studentów, szczególnie tych zainteresowanych religią oraz o poglądach socjalistycznych. Był porywającym mówcą, merytorycznie dojrzałym, mówił bez manuskryptu i dobrym językiem. W styl bycia odbiegał od większości profesorów – nie był wyniosły, a przyjazny i gotowy nieść pomoc studentom.

Szczególnym osiągnięciem Honigsheima jako nauczyciela akademickiego i naukowca było umiejętne łączenie wiedzy humanistycznej, socjologicznej i historycznej z troską o budowanie naukowych podstaw pedagogiki społecznej, w tym edukacji dorosłych.

Drugim obszarem aktywności zawodowej Honigsheima była edukacja dorosłych, która gwarantowała mu materialny byt. W latach 1920-1933 był kierownikiem uniwersytetu powszechnego w Kolonii, był także przewodniczącym Związku Reńskich Uniwersytetów Powszechnych, organizatorem konferencji (także międzynarodowych) oraz wykładowcą na kursach. Z dużym zapałem, wykorzystując swoją bogatą wiedzę i rozliczne umiejętności, włączył się w budowanie instytucjonalnych podstaw edukacji dorosłych Kolonii. W swojej pracy kierował się takim rozumieniem edukacji, które równoważyło jej aspekty racjonalne, emocjonalne, kontemplacyjne z działaniem. W kwestii celów podzielał

¹³ M. Friedenthal-Haase: dz. cyt., s. 315.

¹⁴ Filozof niemiecki, przedstawiciel fenomenologii.

poglądy przedstawicieli „nowego” kierunku, ale krytykował za neoromantyzm, dystansował ze względu na swoje socjalistyczne poglądy i międzynarodowy horyzont myślenia oraz przekonanie o historyczno-społecznym charakterze edukacji dorosłych. Z tych powodów nie znalazł Honigsheim bezwzględnego uznania wśród zwolenników „nowego” kierunku przed i po drugiej wojnie światowej i nie przeszedł zrazu do historii jako pionier akademickiego kształcenia oświatowców oraz zwolennik interkulturowego i interdyscyplinarnego podejścia do edukacji dorosłych, co z dzisiejszej perspektywy należy ocenić jako ponadczasowy wkład Honigsheima do teorii i praktyki edukacji dorosłych.

W trzecim obszarze swojej działalności był Paul Honigsheim zaangażowanym politykiem kultury, aktywnym obywatelem i „politycznym pedagogiem”¹⁵. Pełnił w związku z tym liczne funkcje, m.in.: członka Rady Zachodnioniemieckiego Radia, biegłego w sądzie d.s. młodzieży, członka Ligi Praw Człowieka oraz Związku Zdecydowanych Reformatorów Szkoły¹⁶. W 1922r. wstąpił do Socjalistycznej Partii Niemiec (SPD). W poglądach politycznych był zdecydowanym zwolennikiem wolności jednostki, w sprawach gospodarczych miał poglądy lewicowe, ale był przeciwnikiem marksistowskiej gospodarki planowej oraz komunizmu w wydaniu rosyjskim czy radzieckim. Najbardziej zaangażowany był w działalność ruchu na rzecz pokoju i praw człowieka, uczestnicząc jako tłumacz i mówca w kilku światowych kongresach pokoju. Był jednym z nielicznych socjologów i pedagogów, którzy przed 1933r. wypowiadali się jednoznacznie przeciw nacjonalizmowi¹⁷. Jego głos był na tyle znaczący w środowisku kolońskim, że w 1933r. otrzymał zakaz nauczania, co zmusiło go do emigracji.

Paul Honigsheim był sympatykiem różnych ruchów reformatorskich, przede wszystkim: młodzieżowego, oświatowego, kobiet oraz ruchu humanizacji więziennictwa. Bywał ich częstym gościem i mówcą, zachowując równowagę między entuzjazmem oraz krytyką. O jego aktywności w tym obszarze świadczy także liczba 160 publikacji, jakie ukazały się w latach 1919-1933.

Ocena dorobku naukowego Paula Honigsheima nie jest celem tego artykułu, ale należy przyznać, że przy tak dużej i zróżnicowanej aktywności w latach 1919-1933, charakteryzuje go rozdrobnienie tematyczne oraz niedostatek syntez, ukazujących system poglądów tego bardzo uzdolnionego i oryginalnego naukowca i działacza, co byłoby korzystne dla niego i dla sprawy. Był tego stanu świadomy, o czym pisał w listach do swoich przyjaciół¹⁸.

¹⁵ Ibidem, s. 320.

¹⁶ Sam podaje w 1934r. w liście do M. Horkheimera, że był członkiem 26 organizacji.

¹⁷ M. Friedenthal-Haase: dz. cyt., s. 323.

¹⁸ Np. List do W. Sollmanna (socjolog) z 22.03.1928r. za: M. Friedenthal-Haase: dz. cyt., s. 326.

Kontekst emigracji Honigsheima (1933-1945)

Sytuacja gospodarcza, społeczna i polityczna przełomu lat 20. i 30. zburzyła fundamenty potrzebne do funkcjonowania edukacji dorosłych. Rosnące bezrobocie, szalejąca inflacja, rozczarowanie władzą parlamentarną towarzyszyły przejmowaniu władzy przez narodowych socjalistów.

Według znawcy tego okresu – Helmuta Keima – oświata ludowa znalazła się w fazie samounicestwienia z uwagi na sytuację gospodarczą i finansową, której towarzyszyła celowa indoktrynacja polityczna¹⁹. Edukacja dorosłych otrzymała zadanie zwalczania bezrobocia poprzez zawodowe kształcenie, na co środki przekazywał budżet państwa. Instytucje oświaty dorosłych znalazły się w dramatycznej sytuacji: z ekonomicznych przyczyn starały się o organizację takich szkoleń, chociaż nowe rozumienie kształcenia ludowego nie było zgodne z ich poglądami²⁰. W tragiczny sposób cele i zamierzenia weimarskiej edukacji dorosłych nałożyły się na narodowosocjalistyczną oświatę ludową – za takimi samymi pojęciami i pragnieniami stały inne poglądy i ideologie. Dotyczyło to szczególnie: porządku społecznego (Volksordnung), wspólnoty ludowej (Volksgemeinschaft), zasady przewodnictwa (Führerprinzip) i ruchu oświaty robotniczej (Arbeiterbildungsbewegung).

Wkrótce oświata ludowa podzieliła się wewnątrz na liczne kierunki i nie była już w stanie stawić czoła wrogim posunięciom narodowych socjalistów. Działacze oświatowi poddani zostali politycznej indoktrynacji. Część z nich przeszła do opozycji, inni wyemigrowali, nieliczni podporządkowali się nowemu systemowi.

Z narodowosocjalistycznego punktu widzenia kształcenie ludu w Republice Weimarskiej było krytykowane za demokratyczno-liberalny, intelektualny, socjalistyczny i marksistowski charakter. To były wystarczające powody, aby niszczyć dziedzictwo poprzedniej epoki w tym zakresie. Tak, jak we wszystkich dziedzinach, tak i w oświacie ludowej uruchomiono proces jej ujednolicania i podporządkowywania partii oraz aparatowi państwowemu²¹. Wprowadzono całkowity zakaz funkcjonowania placówek prywatnych i kościelnych, a instytucje państwowe oficjalnie podporządkowano Niemieckiemu Urzędowi Oświaty Ludowej²².

W narodowosocjalistycznej koncepcji pedagogicznej centralnym pojęciem było wychowanie. Jego celem było „wprowadzenie narodu niemieckiego do świata narodowosocjalistycznych idei”, „stworzenie prawdziwej niemieckiej wspólnoty narodowej”, „wychowanie wszystkich Niemców na narodowych

¹⁹ H. Keim: *Nationalsozialistische Volksbildung im Dritten Reich 1933-1945*, w: *Grundlagen der Weiterbildung* (Hrsg.), Praxishilfen, Berlin 1994, s. 4.

²⁰ *Ibidem*, s. 6.

²¹ J. Olbrich unter Mitarbeit von H. Siebert: *Geschichte der Erwachsenenbildung in Deutschland*, Bonn 2001, s. 233 i nast.

²² E. Przybylska: *System edukacji dorosłych w Niemczech*, Radom 1999., s. 53.

socjalistów”²³, co należy postrzegać raczej jako fragment faszystowskiej ideologii, a nie pedagogiki. W omawianym okresie nie powstała żadna spójna koncepcja czy teoria pedagogiczna. Ze sceny pedagogicznej zostali wyeliminowani dotychczasowi jej refleksyjni twórcy: Eduard Spranger, Wilhelm Flitner, Theodor Litt, Hermann Nohl, ich miejsca zajęli narodowosocjalistyczni apologety: Ernst Kriek i Alfred Baeumler²⁴.

Wraz z wybuchem wojny kształcenie ludowe stało się „ideologiczną bronią”, by wzmocnić się oraz przygotować na skutki wojny: bombardowanie, utratę dobytku, problemy psychiczne. W czasie wojny edukacja dorosłych zyskała na znaczeniu, poszerzając krąg oddziaływań: między kwietniem 1941 r. i marcem 1942 r. Niemiecki Urząd Oświaty Ludowej wykazał w sprawozdaniu 14.937.657 uczestników: żołnierzy na froncie, robotników przymusowych oraz mieszkańców terenów okupowanych²⁵. Ważnym zadaniem edukacji dorosłych było dostarczanie kulturalnej oferty żołnierzom oraz prowadzenie doksztalcenia zawodowego. Od połowy trwania wojny zauważa się odwrót od treści propagandowych i politycznych na rzecz tematyki ogólnokształcącej.

Wymuszona emigracja

Przez Genewę do Paryża

Prawdopodobnie na zaproszenie Maxa Horkheimera²⁶ wyruszył Honigsheim jesienią 1933r. do Genewy, gdzie otrzymał propozycję nie do odrzucenia – kierownika paryskiej filii słynnego frankfurckiego Instytutu Badań Socjologicznych, którą pełnił w latach 1934-1936. Do jego zadań należało: przygotowanie „Studiów o autorytecie i rodzinie”, w których zawarł także swoje dwa teksty, kontakty z paryskim wydawcą „Czasopisma Badań Socjologicznych” oraz naukowa współpraca z niemieckojęzycznymi naukowcami na emigracji we Francji. Wszystkie te kwestie konsultował z Horkheimerem, który w Nowym Jorku budował podwaliny Szkoły Frankfurckiej. Z korespondencji, która znajduje się w Archiwum Horkheimera wynika, że obaj byli bardzo zaangażowani w pomoc dla prześladowanych w Niemczech naukowców, wykazując się przy tym dużą skutecznością. Horkheimer był bardzo zadowolony z pracy Honigsheima, cenił jego takt, dyplomację oraz kontakty z urzędami. Honigsheim był w okresie paryskim także stypendystą rządu francuskiego, współpracując szczególnie z Celestynem Bouglé i kierowanym przez niego Centrum Dokumentacji przy École Normale Supérieure. Do dyspozycji instytucji, z którymi współpracował, przekazał ok. 3600 stron usystematyzowanych druków ze swojego osobistego ar-

²³ H. Keim: dz. cyt., s. 12.

²⁴ J. Olbrich unter Mitarbeit von H. Siebert: dz. cyt., s. 231.

²⁵ Ibidem, s. 252.

²⁶ Współzałożyciel oraz wieloletni dyrektor Institut für Sozialforschung oraz współtwórca szkoły frankfurckiej, przedstawiciel tzw. teorii krytycznej.

chiwum. W omawianym okresie kontynuował badania nad prymitywnymi niechrześcijańskimi i pozaeuropejskimi społecznościami oraz rozwinął projekt badawczy na temat oddziaływania niemieckiego romantyzmu.

Mimo pewnych sukcesów, miał Horkheimer problemy z zaaklimatyzowaniem się w nowym środowisku, m.in. ze względu na dystans wielu francuskich intelektualistów wobec emigrantów z Niemiec. W 1936 r. Honigsheim przerwał współpracę z Instytutem Badań Socjologicznych i owocną korespondencję z Horkheimerem, zawiesił prace nad własnymi projektami badawczymi, by objąć stanowisko profesora filozofii, historii i antropologii na Narodowym Uniwersytecie Panamy w latach 1936-1938.

Panama

Do Panamy trafił dzięki referencjom swojego ucznia i przyjaciela Richarda Behrendta i od razu rzucił się w wir pracy. Bardzo szybko opanował język hiszpański. Po trzech miesiącach pobytu informował Pollocka – współpracownika uniwersytetu powszechnego w Kolonii, że zainicjował powstanie uniwersytetu powszechnego w Panamie. Wkrótce donosił o założeniu, wspólnie z Behrendtem, Bohnstedtem i Moscatem, Instytutu Badania Społecznych i Ekonomicznych Problemów Ameryki Południowej. Większość 1937 roku spędził w Limie, Arequipa i Cusco w Peru oraz w Boliwii, poświęcając się badaniom etnologicznym i archeologicznym. Na miejscu prowadził badania nad społeczeństwem i kulturą Indian. W nowym wielonarodowym środowisku znalazł szacunek i uznanie, co dawało mu poczucie bezpieczeństwa i pozwoliło także na polityczne wystąpienia przeciwko dyktaturze Franco w Hiszpanii. Jego prace w analizowanym okresie koncentrowały się na zagadnieniach z dziedziny kulturoznawstwa, etnologii i antropologii, pozostawiając trwałe ślady w historii nauki panamskiej. Tamtą kulturę wzbogacił o dokonania niemieckie, tłumacząc na j. hiszpański wybrane teksty Maxa Webera. W Panamie wrócił Honigsheim do pracy w stylu znanym nam z Kolonii, łącząc aktywność akademicką ze społeczną i polityczną, kiedy nagle zdecydował się na objęcie profesury w Państwowym Koledżu w East Lansing (USA).

USA

East Lansing, dokąd przybył Paul Honigsheim, było przedmieściem Detroit – stolicy stanu Michigan, gdzie znalazło swoją ojczyznę wielu emigrantów z Niemiec. P. Honigsheim przyjechał tu, aby objąć stanowisko profesora socjologii i antropologii w szkole wyższej, która miała prawa doktoryzowania i pręźnie działający Wydział Filozoficzny. Dlaczego właśnie jemu zaproponowano to stanowisko? Uczelni chodziło o pozyskanie politycznego emigranta. W jego poszukiwaniu zwrócono się do Emergency Committee in Aid of Displaced German Scholars, który na podstawie referencji Leopolda v. Wiese z Kolonii, Paula

Fauconneta i Celestyna Bouglé z Paryża, F. Demutha z Londynu oraz dawnego ucznia Howarda Beckera z Uniwersytetu Wisconsin zaproponował je właśnie P. Honigsheimowi. Początki pracy w USA były dla Honigsheima trudne. To była już trzecia faza naukowej socjalizacji na emigracji oraz piąta w dotychczasowej karierze. Model naukowca wyniesiony przez niego z Niemiec odbiegał od amerykańskich standardów w tym zakresie. W wieku 53 lat musiał się zatem do nich dopasować: zarówno do odmiennego stylu publikacji, jak również innych metod badania czy wykorzystywanych teorii. W Niemczech dzięki swojej aktywności pozauniwersyteckiej nie był typowym naukowcem, ale w USA stał się dla współpracowników uosobieniem niemieckiej tradycji. Nie przeszkadzało to studentom, którzy cenili go za oryginalność w sposobie myślenia, wykładania i wyboru metod badawczych. Honigsheim nauczył się żyć w nowym środowisku, ugruntował swoją pozycję zawodową i naukową, miał krąg swoich przyjaciół. W 1946 roku otrzymał amerykańskie obywatelstwo. Przejście w 1950r. na emeryturę nie zakończyło jego aktywności zawodowej. W latach 1951-1953 wykładał w Portland, w 1956 na Uniwersytecie w Waszyngtonie, co było podyktowane nie tylko wolą działania, ale także koniecznością zabezpieczenia bytu materialnego, gdyż wypracowana w USA emerytura wynosiła 700 dolarów rocznie.

W 1946r. z Uniwersytetu Kolońskiego wpłynęło zapytanie do Paula Honigsheima o warunki powrotu do Niemiec. Honigsheim nie udzielił jednoznacznej odpowiedzi, stwierdził natomiast, że jest ze swoją starą ojczyzną naukowo i kulturowo związany, ale politycznie są mu bliższe Stany Zjednoczone. Wkrótce okazało się, że Uniwersytet Koloński nie dysponuje odpowiednimi środkami materialnym, aby prowadzić dalsze negocjacje w tej sprawie. W 1956 r. otrzymał natomiast Honigsheim w ramach zadośćuczynienia krzywd wyrządzonych przez nazistów emeryturę odpowiadającą uposażeniom etatowego profesora uniwersyteckiego, co pozwoliło mu spędzić ostatnie lata życia z dala od trosk finansowych: mógł swobodnie podróżować, wynająć większe mieszkanie, rozbudować kolekcję płyt, rozwijać swoje naukowe zainteresowania, także andragogiką w Niemczech.

Andragogika w Niemczech lat 50. XX wieku

Lata 50. upłynęły w Niemczech, tak jak w całej Europie, pod hasłem odbudowy ze zniszczeń wojennych, dlatego kwestie oświatowe pozostawały na marginesie publicznej dyskusji. Próby jakie podejmowano w edukacji dorosłych cechuje pragmatyzm w obliczu realnych potrzeb oświaty, dotyczy to także skromnego pod względem liczbowym środowiska andragogów. Ich postawę charakteryzuje brak krytycyzmu oraz idealistyczne nastawienie do rzeczywistości, dlatego odwołują się oni do tradycji Republiki Weimarskiej, zredukowanej do „nowego kierunku” w praktyce i podejścia humanistycznego w teorii. Na plan pierwszy wysuwa się pragmatyczna funkcja teorii andragogicznej, która wynikała także z fałszywego założenia o tożsamości modeli teoretycznych z

praktyką, czy tożsamości refleksji o charakterze praktycznym z refleksją o charakterze naukowym. Refleksja andragogiczna lat 50. powieliła błędy z okresu Republiki Weimarskiej, nie wноси nowych treści do andragogicznego dyskursu, angażuje się w zadania polityczno-oświatowe. Ponownie zdecydowanie na plan pierwszy wysuwają się zewnętrzne warunki formowania refleksji andragogicznej – praktyka i polityka, mniejszą niż w okresie Republiki Weimarskiej rolę odgrywały pośrednie warunki rozwoju dyscyplinarnego, ponieważ w nowych warunkach nie odrodziły się instytucje działające na styku teorii i praktyki edukacji dorosłych znane z okresu Republiki Weimarskiej. Hermeneutyczna metodologia andragogiki dominująca w analizowanym okresie jako wewnętrzny czynnik rozwoju tej dziedziny wiedzy nie przystawała do nowych problemów edukacji dorosłych. Osiągnięciem tego okresu jest pojawienie się refleksji meta-teoretycznej w obrębie andragogiki, która dotknęła problemu jej dyscyplinarnego umiejscowienia..

Honigsheim między starą i nową ojczyzną w latach 1945-1963

Paul Honigsheim odwiedził Niemcy na dłużej dwukrotnie: na przełomie 1955 i 1956r. oraz w 1959r. W trakcie pierwszego, trwającego trzy miesiące pobytu, zamieszkał u A. Nicolai – pierwszego powojennego dyrektora Uniwersytetu Powszechnego w Kolonii. Na Uniwersytecie Kolońskim odbył cykl wykładów na temat socjologii literatury, muzyki i sztuk pięknych. W sumie w różnych miejscach Republiki Federalnej Niemiec wygłosił wówczas 41 wykładów, częściowo w formie seminariów weekendowych. Przy okazji odnowił kontakty ze swoimi krewnymi, dawnymi przyjaciółmi i uczniami, spotkał się także z Leopoldem von Wiese, który towarzyszył całej jego drodze naukowej od czasu habilitacji (1920r.), służąc w krytycznych momentach pomocą.

Niezależnie od wizyt, w swojej publicystyce poświęcał dużo miejsca Niemcom. Uczcił swoimi wspomnieniami uczonych i towarzyszy swojego życia: Georga Simmela, Marianne Weber, Goerga Jellinka, Bendykta Schmitmana, Paula Oestreicha, Martina Bubera, Ernsta Troeltscha, Maxa Schelera, a przede wszystkim Maxa Webera. Publikował regularnie w „Kolońskim Czasopiśmie Socjologicznym”, współpracował przy wydaniu „Podręcznika nauk socjologicznych”²⁷ oraz leksykonie „Religia w przeszłości i współcześnie”. Przy tych pracach zaprzyjaźnił się Gottfriedem Eisermanem, który zamieścił kilka tekstów Honigsheima w książce „Nauka o społeczeństwie”²⁸ pod swoją redakcją. Od 1955r. wyemitowano w Uniwersytecie Radiowym RIAS Berlin 13 wykładów Honigsheima – niektóre z nich wielokrotnie powtarzано.

²⁷ E. Beckerath, H. Bente i in. (red.): Handwörterbuch der Sozialwissenschaften, Stuttgart, t. 3, Existenzialismus, t. 11, 1961 Max Weber, t. 12, 1965 Wirtschaftsgeschichte: Altamerikanische Hochkulturen.

²⁸ G. Eisermann (red.): Die Lehre von der Gesellschaft, Stuttgart 1958.

O jego stosunku do starej ojczyzny świadczy przekazany do księgi jubileuszowej kolońskiego bibliotekarza i oświatowca Rudolfa Reutera tekst „Ze wspomnień starego kolońskiego oświatowca”²⁹, w którym wraca do czasów swojej aktywnej działalności okresu międzywojennego w teorii i praktyce andragogicznej, a towarzyszy temu troska o podniesienie roli kolońskiego środowiska w tworzeniu organizacyjnych i teoretycznych podstaw edukacji dorosłych w Niemczech.

Krytycznie wypowiadał się Honigsheim o sytuacji politycznej w powojennych Niemczech ery Adenaura. Szczególnie piętnował przejawy restauracji, czy to katolickiej, czy też nacjonalistycznej proveniencji. Czuł się dobrze przyjęty przez środowisko oświatowców, szczególnie skupione w ruchu uniwersytetów powszechnych, ale wobec Uniwersytetu Kolońskiego narastał w nim dystans, a nawet pewien rodzaj zgorzknienia.

Nie zapomniała o Honigsheimie uczelnia w East Lansing, proponując mu jeszcze w roku akademickim 1961/62 prowadzenie wykładów, co skrupulatnie i z dużym zaangażowaniem zrealizował. Zmarł 22.01.1963r.

Wraz z upływem czasu cieszył się Honigsheim coraz większym uznaniem środowiska akademickiego Uniwersytetu w East Lansing. Po jego śmierci utworzono fundację, która wydała część pozostawionych przez Honigsheima prac. Także w Niemczech podjęto działania, które miały przywrócić zbiorowej pamięci, postać Paula Honigsheima. W 1984 r. Komisja ds. źródeł historycznych edukacji dorosłych pod kierunkiem Waltera Ebbighausena z inicjatywy Niemieckiego Związku Uniwersytetów Powszechnych poświęciła osobie i dziełu P. Honigsheima swoje doroczne posiedzenie. W skład tej komisji wchodziłi świadkowie tamtych czasów, a jednocześnie naukowe autorytety powojennej andragogiki niemieckiej: Fritz Borinski, Fritz Laack i Willy Strzelewicz, co stanowiło szczególnie kontekst zaprezentowanych tam analiz. Rok później odbyło się interdyscyplinarne sympozjum w rocznicę 100. urodzin Paula Honigsheima, którego program odzwierciedlał bogactwo jego myśli i obszarów działania.

Podsumowanie

Analizując biografię Paula Honigsheima pod kątem jego związków z historią andragogiki można sformułować wnioski reprezentatywne dla dużej grupy osób współtworzących w latach 1919-1960 teoretyczne podwaliny edukacji dorosłych w Niemczech:

1. Wrogość między środowiskiem działaczy oświaty ludowej, wynikająca z założeń „nowego kierunku” oraz środowiska akademickiego, wynikająca z założeń idealizmu (niemieckiego), powodowała, że ci, którzy próbowali –

²⁹ F. Pöggeler (red.), L. Langenfeld, G. Wenzel (red.): Im Dienste der Erwachsenenbildung. Festgabe für Rudolf Reuter, Osnabrück 1961, s. 121-135.

- tak jak Paul Honigsheim – łączyć praktykę z teorią, byli outsiderami w jednym i drugim otoczeniu.
2. Problem z wyznaczeniem granic między działalnością polityczną (lobbowanie i pozyskiwanie środków na budowanie instytucjonalnej infrastruktury edukacji dorosłych), pedagogiczną (prowadzenie zajęć) i naukową (badania i formułowanie teorii) prowadził najczęściej do dominacji praktyki nad teorią i nadawał refleksji andragogicznej analizowanego okresu rys bardziej pragmatyczny niż teoretyczny. Dowodem na to jest bogata działalność P. Honigsheima w obszarze edukacji dorosłych oraz mniejsze znaczenie jego pism.
 3. Interdyscyplinarność refleksji andragogicznej, wynikająca z pierwotnego wykształcenia działaczy oświatowych, odzwierciedlająca się w budowaniu pomostów między pedagogiką a innymi dyscyplinami naukowymi, sprzyjała z drugiej strony – przy słabej pozycji pedagogiki tamtego okresu – tendencjom do zawłaszczania dyskursu andragogicznego przez inne dyscypliny, np. socjologię, historię, religioznawstwo, nauki polityczne.
 4. Nieugruntowana pozycja andragogiki w uczelniach wyższych oraz formalne bariery na drodze zatrudnienia w uczelni wyższej, szczególnie w okresie międzywojennym (w przypadku Honigsheima, mimo habilitacji uzyskanej 1920 roku, pracownikiem etatowym uniwersytetu miał szansę zostać między 1933 a 1936r.), hamowały proces akademizacji edukacji dorosłych.
 5. Załączki środowisk skupiających teoretyków edukacji dorosłych, jakie powstały w latach 1919-1933 w: Lipsku, Frankfurcie n/M., Kolonii (za sprawą P. Honigsheima), Jenie, Getyndze i Heidelbergu nie służyły wsparciem w naukowej recepcji i upowszechnianiu prac o tematyce andragogicznej, czego przykładem jest przygotowana w środowisku kolońskim publikacja „Socjologia systemu oświaty ludowej”³⁰, która miała tylko lokalny zasięg. Była to istotna wewnętrzna przeszkoda dla rozwoju teorii edukacji dorosłych. Brak powszechnego zainteresowania pracami akademickimi ze strony działaczy edukacji dorosłych dodatkowo osłabiał rozwój andragogiki do 1960r.
 6. Mimo egzystencjalnych trudności duża grupa teoretyków i praktyków edukacji dorosłych, zachowała postawę nonkonformistyczną oraz wykazała opór wobec ideologii nacjonalistycznej, ale jednym z nielicznych, którzy otwarcie głosili swoje poglądy był P. Honigsheim. To wynikało w jego przypadku z biculturalnych korzeni, politycznej socjalizacji w rodzinie oraz wpływu znakomitych i krytycznych nauczycieli w okresie studiów. Godne uwagi jest to, że mimo szczególnych związków z Maxem Weberem i szacunku wobec jego naukowego dorobku, nie uległ Honigsheim jego poglądom politycznym (nacjonalistycznym).

³⁰ L. von Wiese (red.): *Soziologie des Volksbildungswesens*, Köln 1921.

7. Rządy narodowych socjalistów i emigracja wielu uczonych, po 14 latach dynamicznego rozwoju osobistego i zawodowego w demokratycznym ustroju Republiki Weimarskiej, dramatycznie zmieniły życie wielu osób oraz zahamowały na wiele lat rozwój nauki, w tym teorii andragogicznej.
8. Po drugiej wojnie światowej pluralizm koncepcji andragogicznych Republiki Weimarskiej został zredukowany do „nowego” kierunku, ponieważ w ciągu 12 lat dyktatury faszystowskiej zniszczono podstawy socjalistycznego ruchu oświatowego, edukacji dorosłych w duchu pedagogiki reformy czy żydowskiego nurtu oświaty dorosłych. Do odbudowy teorii i praktyki edukacji dorosłych przystąpili zatem zwolennicy „nowego” kierunku, spychając na dalszy plan i w konsekwencji skazując na zapomnienie postacie o spolaryzowanych (jak P. Honigsheim), czy odmiennych poglądach (J. Tews), co mogło wcześniej zdynamizować dyskurs andragogiczny.
9. Edukator dorosłych to styl życia, a nie tylko praca zawodowa, czego dowodzi biografia Paula Honigsheima. Pozostał nim do końca życia, niezależnie od miejsca i okoliczności, w których musiał się odnaleźć – Niemcy, Francja, Panama, USA – i pozostał w pamięci jako osoba o rozwiniętych umiejętnościach i kontaktach interpersonalnych, znakomitym przekazie ustnym, wrażliwa na problemy innych.
10. Poglądy Honigsheima, m.in. na temat interdyscyplinarności i interkulturowości dyskursu andragogicznego, tak jak i postawa wobec autorytarnych tendencji państwa i Kościoła, mają ponadczasowy i ponadnarodowy charakter.

Recenzent:
Dr hab. Agnieszka Stopińska-Pająk, prof. UŚI

Bibliografia

1. Friedenthal-Haase M.: *Erwachsenenbildung im Prozess der Akademisierung*, Frankfurt a. M., Bern, New York 1991.
2. Beckerath E., Bente H. i in. (Red.): *Handwörterbuch der Sozialwissenschaften*, Stuttgart, t. 3, *Existenzialismus*, t. 11, 1961 Max Weber, t. 12, 1965 *Wirtschaftsgeschichte: Altamerikanische Hochkulturen*.
3. Eisermann G. (Hrsg.): *Die Lehre von der Gesellschaft*, Stuttgart 1958.
4. Etkorn K. P. (ed.): *Music and Society. The Later Writings of Paul Honigsheim*, New York 1973.
5. Golczewski F.: *Kölner Universitätslehrer Und der Nationalsozialismus. Personengeschichtliche Ansätze*, Köln 1988, tamże: *Pionier der Volkshochschule: Paul Honigsheim*.
6. Honigsheim P.: *On Max Weber*. New York, London 1968.

7. Honigsheim P.: Orientierung In der Moderne. Erwachsenenbildung und sozialwissenschaftlich reflektierter Humanismus, Bad Heilbrunn/Obb. 1991.
8. Keim H.: Nationalsozialistische Volksbildung im Dritten Reich 1933-1945, w: Grundlagen der Weiterbildung (Hrsg.), Praxishilfen, Berlin 1994.
9. Olbrich J.: Bildung Und Demokratie – die Erwachsenenbildung der Weimarer Zeit von 1919-bis 1933, w: Grundlagen der Weiterbildung (Hrsg.), Praxishilfen, Hagen-Bonn 1994.
10. Olbrich J. unter Mitarbeit von Siebert H.: Geschichte der Erwachsenenbildung in Deutschland, Bonn 2001.
11. Pöggeler F., Langenfeld L., Wenzel G. (Hrsg.): Im Dienste der Erwachsenenbildung. Festgabe für Rudolf Reuter, Osnabrück 1961.
12. Przybylska E.: System edukacji dorosłych w Niemczech, Radom 1999.
13. Silbermann A., Röhrig P. (Hrsg.): Kultur, Gesellschaft, Volksbildung. Paul Honigsheim zum Gedenken, Frankfurt, Bern, New York 1986.
14. Solarczyk H.: Andragogika w Niemczech. Warunki rozwoju dyscypliny pedagogicznej, Toruń 2008.
15. Tietgens H.: Geschichte der Erwachsenenbildung, w: R. Tippelt (Hrsg.): Handbuch Erwachsenenbildung/ Weiterbildung, Opladen 1994.
16. Wiese L. von (Hrsg.): Soziologie des Volksbildungswesens, Köln 1921.

On the relationship between Paul Honigsheim's professional life and the history of German andragogy

Key words: andragogy in Germany, Paul Honigsheim, professional biography

Summary: Paul Honigsheim (1885-1963) – pioneer of andragogy in Cologne (Germany) – in this article he is considered not due to his accomplishments in the field of theory, but his model career development within the German andragogical society predicated by culture, society and politics. His biography shows the beginning of a scientific and professional approach towards adult education, especially its relationship with sociology and ethnography. Mr. Honigsheim's life is that of a migrant – from Germany to France, then Central and South America, and onto the USA, from where he could come back mentally to Germany after the war.

Dane do korespondencji:

Dr hab. Hanna Solarczyk-Szwec

Wydział Nauk Pedagogicznych UMK

Ul. Asnyka 2a

87-100 Toruń

e-mail: Hanna.Solarczyk@umk.pl